

Мар'яна БАЙДАК

**ЧИ БУЛИ ЖІНКИ НА ВІЙНІ? ДЕЯКІ ПРИКЛАДИ
З АМЕРИКАНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ ПРО МІСЦЕ СТАТИ
У СВІТОВИХ ВОЄННИХ КОНФЛІКТАХ
(GENDER AND WAR IN 20TH CENTURY EASTERN EUROPE /
ED. BY NANCY MERIWETHER WINGFIELD, MARIA
BUCUR. – INDIANA UNIVERSITY PRESS, BLOOMINGTON,
2006. – 251 p.; ATWOOD K. WOMEN HEROES OF WORLD WAR
II: 26 STORIES OF ESPIONAGE, SABOTAGE, RESISTANCE
AND RESCUE / KATHRYN ATWOOD. – CHICAGO REVIEW
PRESS, 2011. – 272 p.; CREVELD M. V. MEN, WOMEN AND
WAR / MARTIN VAN CREVELD. – BODMIN, CORNWALL,
2001. – 288 p.)**

Історія воєн зазвичай асоціюється з бойовими діями, політичними й мілітарними питаннями. Довший час науковці надавали війні тільки чоловічих смислів. «Антропологічний поворот» і феміністки вивели історію жінок з маргінесу історичних досліджень. Війна зруйнувала звичний спосіб життя всього суспільства, а відтак і жінок, змусила вибудувати нові стратегії виживання. Жінки, які залишалися на «домашньому фронті», були змушені перебороти стереотипи і захищати себе та сім'ю в умовах відсутності чоловіка. Вони по-іншому відчували й переживали ситуацію світового конфлікту в силу певних психологічних і фізіологічних особливостей. Жінки звертали увагу на ті відчуття війни, які чоловіки оминали. В уявленнях про війну жінки не обмежувалися темою бомбардування чи смерті. Вивчаючи історію збройних конфліктів, не можна оминати жіночий досвід. Освоєння жінками невідомих і недоступних раніше ролей, психологічне самопочування, фізичні небезпеки, нетипові вчинки – це теж частина широкої теми «війни». Завданням цього огляду є показати на прикладі кількох видань, як тема жінки у війні представлена в сучасній американській історіографії, а відтак створити пізнавальний простір для порівнянь і дискусій.

Поява нової соціальної історії та історії жінок в 60–70-х роках ХХ ст. надихнула американських істориків поставити в центр історичного дослідження «маленьку людину», у тому числі жінку. Серед ключових тем була Громадянська війна середини ХІХ ст. та її вплив на формування американського суспільства. На прикладі вивчення історії жінок Півдня і Півночі в тилу протягом Громадянської війни американські історики розробляли методологічні підходи, які згодом перенесли на вивчення воєн ХХ століття. Громадянську війну 1861–1865 років розглядають як ключову подію у вирішенні проблеми рівноправності жінок. У цьому контексті дослідники вивчали відносини у

шлюбi, виробничi права, оволодiння «чоловiчими» професiями, жiночу освiту та виборчi права. Подолання соцiально-економiчної та полiтичної нерiвноправностi жiнок сприяло руйнуванню патрiархальних гендерних вiдносин. Важливим було подолання стереотипу щодо розумової та фiзичної нижчостi жiнки. Головним принципом у вивченнi теми жiнки i вiйни стало прийняття того, що вiйна була каталiзатором зростання гендерної рiвноправностi та емансипацiї жiнок. Громадянська вiйна стала для жiночого населення Америки величезним викликом. Водночас вона створила можливостi – дала змогу жiнкам рiзних рас i соцiальних верств брати участь у громадському, економiчному й вiйськовому життi, якi ранiше були для них закритi. Деякi ризикували життям як шпигуни, розвiдники, диверсанти i нави́ть, переодягнутi в чоловiкiв, брали участь у боях. Іншi працювали на підприємствах, доглядали за хворими i пораненими.

Об'єктами вивчення в жiночих iсторiях Першої та Другої свiтових воєн є жiнки рiзних нацiональностей, вiку, освiти, соцiальної приналежностi. Показово, що в американській iсторiографiї набирає сили тенденцiя до об'єднання жiночого досвiду двох вiйн. Американськi автори вiдходять вiд практики обтяжених науковим апаратом видань, пропонують науково-популярнi тексти з акцентом на колективних або iндивiдуальних бiографiях. Сучаснi видання добре iлюстрованi, мiстять показовi уривки з документiв, автори щедро цитують своїх героїнь. Iсторiю жiноцтва дослiджують переважно жiнки, що теж накладає вiдбиток на акценти та iнтерпретацiї. Перехiд до популярних видань свiдчить про те, що в американському суспiльствi вiдбулося переосмислення проблеми взаємовiдносин статей. Розрiзнення «жiночого» i «чоловiчого» пластiв iсторiї вiдбувається вiдповiдно до культурно-соцiальних, а не бiологiчних маркерiв. Отже, вивчення жiночого досвiду вiйни та його популяризацiя в суспiльствi є важливими елементами сучасної американської культури, дають змогу оновити усталенi уявлення та цiннiснi орієнтири.

Досвiди жiнок Схiдної Європи у двох свiтових вiйнах об'єднано в збiрцi статей «Гендер i вiйна у Схiдній Європі ХХ столiття» («*Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*») за редакцiєю Ненсі Вiнгфiлд (*Nancy M. Wingfield*) i Марії Букур (*Maria Bucur*). Поштовхом до публiкацiї стали зустрiчi авторiв, якi почалися на конференцiї в Мiнську (1999 р.) i продовжувалися на панельних дискусiях Американської асоцiацiї розвитку славістики (*The American Association for the Advancement of Slavic Studies*). У зiбраних есе обговорюється жiночий досвiд вiйни, пiслявоєннi спроби «вiдновити» або нав'язати гендерний порядок, зосереджено увагу на жiночому тiлi в роки вiйни, обговорюються такi питання, як спiвпраця i опiр, а також пiслявоєнна пам'ять. Окремо сфокусовано увагу на темi жiночого патрiотизму, який часто визначався у слухняному дiтонародженнi або, навпаки, як готовнiсть вiдмовитися вiд сiм'ї i працювати в «iм'я народу». Автори не оминають теми колаборацiї, сексуального насильства тощо. У цьому виданнi стаття постає в найрiзноманiтнiших контекстах i тематичних сюжетах – пiслявоєнної демобiлiзацiї австрiйських солдатiв, блокади i голоду в Ленiнградi, пiслявоєнному створеннi колективної пам'ятi в Сербiї та Румунiї.

У вступнiй статтi редакторки зазначають, що протягом двох свiтових вiйн небагато жiнок брало участь у бойових дiях. Вони залишали звичнi для себе заняття – виховання дiтей чи домашню роботу – i ставали пiлотами чи снайперами, пров'яляючи чоловiчу мужнiсть i героїзм. Однак жiночi батальйони не змогли змiнити традицiйне сприйняття гендерних норм: «соратники по зброї, цивiльне населення, полiтики, матерi та рiднi сприймали такий героїзм як прояв фемiнізму та ненор-

мальності». Авторки підкреслюють, що такий героїзм часто винагороджувався суспільною повагою, хоча образ «жінки-героїні» було складно інтегрувати в хроніки війни. Такі досвіди виходили за межі воєнної проблематики. Показовим є випадок румунки Катерини Теодорой з часу Першої світової війни. Почавши як волонтер, жінка долучилася до бойових дій тому, що на фронті воювали її брати; вона була двічі поранена і загинула. Утім, зрілу 23-річну жінку, готову до заміжжя, сучасники бачили як «молоду цнотливу дівчину, як символ виявлення героїзму, не зачіпаючи при цьому рівноправ'я статі та не розмежовуючи героїзму жінок на «домашньому фронті» й героїзму під час військових дій» (с. 7).

Не вдаючись до переказів текстів, зверну увагу на кілька есе, які порушують нетипові теми. У статті Морін Хілі (*Maureen Healy*) йдеться про «адаптацію» австрійських солдатів у сімейному житті після Першої світової війни. Тоді поразка, переживання через територіальні втрати і соціальний хаос нависли над «німецькою Австрією», чії лідери намагалися відновити порядок у рамках сім'ї. Очікувалося, що сім'я допоможе перетворити солдата в респектабельного батька (голову) сім'ї, який сам би мав вилікувати австрійське суспільство від породжених війною проблем. Однак здатність сім'ї «цивілізувати» солдатів була дуже обмежена. Замість стабілізації суспільства чоловіки вимагали робочих місць. Небажання відмовитися від винесених з війни уявлень та бідність іноді призводили до тяжких наслідків – грабунків і вбивств. Мелісса Фейнберг (*Melissa Feinberg*) аналізує діяльність «Жіночого центру» – групи освічених професійних жінок у Чехії, які вважали, що жінки повинні мати змогу брати участь у суспільному (публічному) житті, але таким чином, аби соціальна активність зосереджувалася на питаннях материнства і домашнього господарства. Бенджамін Фроммер (*Benjamin Frommer*), пишучи про події Другої світової війни в Чехословаччині, показує фальшивість стереотипу про жінку-донощицю, бо таких чоловіків, як свідчать слідчі матеріали, теж було чимало.

У двох есе йдеться про жіночі аспекти формування історичної пам'яті в Південно-Східній Європі. Мелісса Боковой (*Melissa Bokovoy*) пише про традицію «оплакувати» жертви Балканських воєн і Першої світової війни. Сербські жінки не пам'ятали власних переживань, але «голосили» через відсутність чоловіків, синів, братів, які загинули в бою або померли під час епідемії черевного тифу 1915 року. Їхній дискурс жалоби неодноразово посилався на середньовічні теми, описи Сербії, а також на усвідомлену потребу навчити доньок оплакувати жертви. Марія Букур вказує на значущість автобіографічного жіночого письма в Румунії у формуванні пам'яті воєн двадцятого століття. Жіночі спогади про Велику війну доповнюють набагато численніші військові й політичні зображення війни чоловіками. Авторка ставить питання про роль румунських жінок у створенні культурної пам'яті, а також ідентифікує їх як об'єктивних спостерігачів тих подій. У цьому плані М. Букур звертає увагу на відмінності між твореними чоловіками офіційними версіями колективної пам'яті двох збройних конфліктів і розповідями жінок. Головне дослідницьке питання в її есе – як жіночі усні чи писемні свідчення про військовий час можна включити в колективну пам'ять війни?

Монографія Кетрін Етвуд (*Kathryn Atwood*) «Жінки-герої Другої світової війни: 26 історій шпигунства, саботажу, опору та порятунку» («*Women Heroes of World War II: 26 stories of Espionage, Sabotage, Resistance and Rescue*») розповідає (з позиції колективної біографії) про самовіддані дії жінок на європейському театрі Другої світової війни. Кожна історія представляє жінку, яка вирішила, що пережити війну – замало;

аби подолати гітлерівський режим, потрібна активна опозиція до нацистських солдатів і агентів. У книжці зібрано історії 26 жінок різних національностей – німкенів, польок, французок, голландок, бельгійок, британок, американок та ін. Деякі з них писали й поширювали антифашистську літературу, інші переховували євреїв, а декотрі вдавалися до шпигунства. Найчастіше жінки ставали кур'єрами: «Німці навіть не могли уявити, що жінки можуть брати участь у русі Опору» (с. 50). Видання добре ілюстроване, містить пояснення термінів, доступно змальовує історичні контексти діяльності жінок, визначає напрями подальших досліджень: соціалізація жінок, відмінності чоловічих і жіночих ролей у війні, вивчення емоційної складової життя та пам'яті про війну (особистої чи колективної).

Кетрін Етвуд збрала історії жінок, які не були членами організованих військових з'єднань, але боролися разом з чоловіками в русі Опору. Деякі з них були знаменитостями (Жозефіна Бейкер, Марлен Дітріх), використовували свої контакти й кошти, аби рятувати євреїв, комунікувати з іншими членами руху Опору, а також піднімати бойовий дух і чоловіків, і жінок. За словами авторки, більшість жінок воліли діяти анонімно. До прикладу, англійка Перл Уітерінгтон провела у Франції кілька років у лавах загонів руху Опору, беручи участь у прямих битвах з німецькими військами. Жінкам доводилося виконувати різні завдання – керувати диверсійними групами, шукати безпечні місця для перебування тощо. Вони виступали в різних іпостасях – журналісток, селянок, навіть маскувалися під літніх жінок. Авторка не береться оцінювати стратегії життя цих жінок. Вона тільки вказує, що у війні брали участь тисячі жінок, але їхні історії залишаються невідомими й нерозказаними, і що «більшість з цих жінок – відомих чи забутих – мали спільну думку: вони ніколи не думали про себе як про героїв. Вони слідували за своєю свідомістю, бачили, що треба зробити, і робили це. І кожна з них допомогла виграти у війні» (с. 7).

Крізь призму гендерної політики подивився на питання участі жінок у бойових діях історик Мартін Кревелд (*Martin Van Creveld*) у праці «Чоловіки, жінки та війна. Чи були жінки на лінії фронту?» («*Men, Women and War. Do women belong in the front line?*»). Автор не заперечує, що місце двох статей в історії може змінюватися, але відстоює думку, що такі чоловіки мають захищати жінок, а не навпаки; жінка не повинна брати участь у війні зі зброєю в руках. Попри те, що громадськість дійшла до сприймання жінки в ролі солдата, Мартін Кревелд стверджує, що присутність жінок у збройних силах, особливо американських, зменшила їхню ефективність і понизила статус. Автор вважає, що під час збройних конфліктів жінка повинна залишатися вдома, забезпечувати комфорт війська. В іншому випадку, якщо жінка стає солдатом, то вона наражається на небезпеку втратити свою жіночність і репродуктивні функції.

Торкаючись питання фронтового побуту, автор пише, що перебування на фронті жінок разом з чоловіками погіршувало військові якості чоловіків, їхню боєздатність. При організації побуту жінки вимагали окремих приміщень для особистої гігієни, особливо під час вагітності. Таке співіснування жінок з чоловіками, на думку автора, «отруїло» відносини між статями. Аналізуючи різні війни та участь у них жінок, Мартін Кревелд робить висновок, що присутність в сучасній армії розглядається як шлях до кар'єри, а не як патріотичне покликання. Тому військовий фах став доступним і популярним серед жінок. Автор виходить за межі конструювання гендерних аргументів, аби показати, що нині існує «велика ілюзія» щодо жінок у формі. Великий приплив жінок до армії в різних країнах світу вказує на звільнення від традиційних ролей.

Таким чином, американські історики намагаються не лише донести до читача загальні відомості про участь жінок у різних війнах, а й ставлять дискусійні питання, які пов'язані з теперішніми практиками. Насамперед їх цікавить місце і роль жінки на війні, суспільна думка, проблеми гендеру (політичної / національної рівноправності, співвідношення біологічної статі та її соціокультурного конструкту тощо), жіночого тіла та насильства. Назагал ці дослідження і публікації спрямовані на подолання стереотипу про військову історію як історію чоловіків. Історики хочуть зрозуміти, як конфліктні ситуації (локальні чи масштабні) впливають на формування та зміну гендерної політики, ідеології, суспільних очікувань. Багато дослідників вважають, що війна загострила, а не стерла відмінності між чоловіками та жінками.

В українській історіографії тема жінки у війні теж набуває популярності, про що свідчать публікації Марти Богачевської-Хомяк, Ольги Бежук, Мирослави Дядюк, Оксани Кісь, Оксани Винник, Оксани Мамроцької, Тетяни Орлової, Марти Гавришко. Здебільшого в цих публікаціях йдеться про національні аспекти жіночої активності. Авторки насамперед ставлять завданням включити в історію жінку, яка пройшла через Першу чи Другу світові війни. У контексті Великої війни 1914–1918 років вивчають громадську діяльність жінок, біографії окремих персоналій (найчастіше Олени Степанів і Ольги Басараб), залишаючи на другому плані військову діяльність, правове і політичне становище жінок, повсякденне життя. Сферою зацікавлень істориків Другої світової війни є, навпаки, військова служба жінок у лавах Червоної Армії та Української Повстанської Армії, тоді як суспільна праця подається на другому плані. Узагальнено можна стверджувати, що сучасні українські дослідниці гендерної тематики (а нею займаються здебільшого жінки) поступово відмовляються від традиційних уявлень, які асоціюють жінку на війні винятково з очікуваннями і стражданнями, шукають зв'язки між фронтом і тилом, жіночим і чоловічим досвідами тощо. Дедалі частіше з'являється критика поглядів, які «не бачать» жінок в історії; жінки потрапляють у центр дослідження суспільних рухів; акцент у дослідженнях зміщується з державної політики чи військових дій на особистий досвід у війську чи на фронті звичайних жінок, «вхоплення» жіночого стилю мислення на війні, бачення світу, військової ситуації та себе в ній.

Гендерні студії, а також проблематика жінки на війні й пов'язані з нею дослідницькі моделі та інтерпретації прийшли в українську історіографію головно із Заходу. Утім, якщо в американському суспільстві звичною практикою є численні навчальні тренінги, конференції, симпозіуми, лекції, діяльність спеціалізованих дослідницьких центрів, то в Україні цей напрям історичних студій ще переживає етап становлення. Важливо, що український матеріал з двох світових війн дає змогу коригувати деякі твердження, які набули стереотипного звучання в американській історіографії. На відміну від американської ситуації, територія України була епіцентром двох світових війн ХХ століття, до участі в цих війнах українських жінок змушувала сама ситуація (це був вимушений крок, а не тільки результат особистого вибору); українкам доводилося на собі відчути бомбардування, матеріальні та людські втрати, шукати шляхи мирного співіснування з солдатами різних армій. Досвід українок на війні уміщує одночасно приватну, військову, політичну, національну ділянки життя, що дає змогу говорити про індивідуальність і унікальність життєвих стратегій та моделей поведінки. Перед українськими дослідниками ще великий простір для відкриття нових джерел та пошуку інтерпретацій.